

ՄԱՀՍԵԴԱԿԱՆԱՑԱԾ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Ներկայումս Թուրքիան բաղկացած է շուրջ 72 վարչատարածքային բաժանումներից՝ կամ մարզերից, որոնցից մօտաւորապէս 18-ը համընկնում են Ուիլսընեան իրաւարարութեամբ Արեւմտեան Հայաստանի, իսկ մօտաւորապէս 9-ը՝ Հիւսիսային Քուրդստանի սահմանների հետ: Համարեա 7-ին կարելի է առանձնացնել որպէս պատմական Կիլիկիոյ սահմաններ եւ միւս 23-ին որպէս Կենտրոնական Անատոլիա:

Անատոլիայի այս չորս երկրատարածքներում ներկայումս ապրում են հայեր, որոնց թաքսանակի եւ ազգային գիտակցութեան մակարդակի կապակցութեամբ կը փորձենք ընդհանուր գծերում բնորոշումներ կատարել:

Թուրքիայի հայոց պատրիարք Երջանկայիշատակ Շնորհք արքեպիսկոպոս Փալստեանը 1980 թ.-ին Երուսաղէմում բանախօսութեան մէջ հետեւեալն է ասում գաւառահայութեան մասին. «... Գաւառի մէջ նոյնիսկ մինչեւ մէկ միլիոն հայեր ունենք:

«ա- Հայեր, որոնք գիտակցաբար եւ կամաւոր կերպով իսլամացել են, խզել են հայութիւնից եւ ապրում են թուրքերի մէջ: Սրանք են, որ մինչեւ միլիոնի հասնում են իրենց թուով:

«բ- Հայեր, որոնք երեք սերունդ առաջ իսլամացել են եւ քրդական աշիրէթական ձեւերով ապրում են մեկուսի եւ չեն խառնուում: Խնուսի շրջանում հարիւր ընտանիքներ կան այդպիսիներից, որ գիտեն, թէ հայ են, գիտակցաբար իրենց մէջ ամուսնանում են եւ փափագում են վերադառնալ իրենց պապերի կրօնին, եթէ իրենց պայմանները ներեն:

«գ- Կամայ թէ ականայ իսլամացած հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են եւ Պոլիս հաստատուելուն պէս՝ դատարանի միջոցով իրենց անձնագրի վրայի «Իսլամ» գրութիւնը «Էրմենի»-ով են փոխարինում:

«դ- Բուն գաւառահայերը, որ պատիւ իրենց՝ հակառակ բոլոր զգալի եւ անզգալի դժարութիւններին՝ հայ են մնացել եւ այսօր Ստամբուլի հայութեան մեծագոյն մասը նրանցից է բաղկանում:

«... Սալաթիա- Հայեր կան, որոնց վիճակը լաւ է, նոյնիսկ ունենոր են: Էլազիգ- Հայեր կան եւ եկեղեցի ունեն: Տիգրանակերտ- Հայեր կան, իսկ լսածիս համեմատ՝ Սասնոյ լեռների վրայ էլ ցրած հայեր կան, որոնց մասին ժամանակին, ձեռքս անցաւ 35 գիւղերի մի անւանացանկ...»¹:

Թէեւ Շնորհք պատրիարքի այս տեղեկատւութեան համեմատ

¹ Ալիք. թիւ 12562, 18 դեկտ. 1980, Թեհրան:

ներկայի կացութիւնը հիմնովին փոխւած կարելի է համարել, այնուամենայնիւ՝ դա բաւարար հիմք է հանդիսանում անատոլահայութեանը տիպաբանական իմաստով բաժանել երեք կատեգորիկ տեսակների.

- Ա- Իսլամացած հայութիւն,
- Բ- Իսլամացւած հայութիւն,
- Գ- Պաշտօնական հայութիւն:

Ա. Իսլամացած հայութիւն

Այս տեսակը հիմնականում բաղկացած է պոնդահայ եւ համշէնահայ, մանր ու խոշոր տոհմական խմբերից:

Անատոլահայութեան այս ինքնատիպ տեսակը բնակւում է սելժուկեան ավերիզում. պատմական ճանկից (Սամսունից) մինչեւ Չայ-վրացական սահմանները երկարող տարածքներում:

Ըստ ԱՄՆ-ի Կոլումբիա եւ UCLA համալսարանների շրջանակներում հեղինակաւոր գիտաշխատող Բերտ Վառքսի, համշէնահայութիւնը կարելի է բաժանել երեք ենթախմբերի².

ա) արեւմտեան համշէնահայութիւն, որը բնակւում է Սամսունում, Օրդուում, Կիրեսունում եւ Տրապիզոնում, թրքախօս է եւ սուննի դաւանանքին յարած,

բ) արեւելեան համշէնահայութիւն, որը առաւելաբար բնակւում է Արտուինում, խօսում է համշէնահայ բարբառով, բայց յարում է սուննի դաւանանքին,

գ) հիւսիսային համշէնահայութիւն, Աբխազիայում, Աջարիայում, ինչպէս նաեւ ԱՊՀ-ի այլ պետութիւններում բնակւող, համշէնահայ բարբառով խօսող եւ հիմնականում Չայ առաքելական կամ Չայ կաթողիկէ եկեղեցու հետեւորդ:

Անատոլիայում բնակւող առաջին երկու խմբի թաքսանակը գերակշռում է Թուրքիայի սահմաններից դուրս բնակւող վերջին խմբին:

Անատոլիայի համշէնահայութեան թաքսանակի մասին վկայութիւնները բաւական տարբեր են ու այլազան:

Դոկտ. Թեսսա Յոֆմանի գնահատմամբ՝ «...Այնտեղ 20.000 մուսուլման համշէնցիներ կան, որոնց հայրենիքը գտնւում է Տրապիզոնի եւ էրզրումի արանքում...»³:

ԱՄՆ-ի հարաւային Կալիֆորնիայի համալսարանի քաղաքական գիտութիւնների թեկնածու Յ. Սիմոնեանը Բէյրութի «Չայկազեան» ճեմարանում իր բանախօսութեան մէջ 24 յունիս 2002 թ.-ին համշէնահայութեան թաքսանակի մասին այսպէս է եզրակացնում.

² Bert Vanux, THE FORGOTTEN BLACK SEA ARMENIANS, Columbia University, April 2, 1996, pp.1-2.

³ Dr. Hofmann Tessa, ARMENIANS IN TURKEY TODAY, October 2002, page 11.

«100.000 համշէնցիներ են ապրում ամբողջ Թուրքիայի տարածքում...»⁴:

Գրիգոր Աւագեանի տւեալներով՝ «Թուրքիայում, մասամբ նաեւ այլ երկրներում ապրում են շուրջ 4 միլիոն մուսուլման համշէնահայեր»⁵:

Ըստ բուն համշէնահայ, «Գեօթէ» համալսարանի գիտաշխատող, նախկին վարչապետ Մեսուդ Ելմագի ազգականուհի Ալիէ-Ալիս Ալթի (Կոստանեան)՝ «Այսօր աւելի քան մէկ միլիոն իր ազգակիցները ճշդութեամբ են ազգային ինքնագիտակցութեան ու զարթօնքի գործընթացում»⁶:

Դարերից ի վեր իսլամին յարած լինելով եւ պետականօրէն որպէս էթնիկական փոքրամասութիւն չճանաչելով հանդերձ՝ համշէնահայութեան անատոլական հատւածը յամառօրէն պահպանում է իր քրիստոնէական բարքերի եւ աւանդութիւնների մի մասը (օրինակ՝ Ծաղկազարդ, Վարդավառ եւ այլն):

Պէտք է աւելացնել, որ համշէնահայերը իսլամացել են դեռ միջին դարերում եւ այդ պատճառով՝ հաւանաբար նկատի չեն առնել նախաեղեռնեան պատրիարքարանի վիճակագրութիւններում: Հետեւաբար՝ կարելի է կռահել, որ յետեղեռնեան հայկական վիճակագրական պատկերներում էլ չեն ներառել նրանք:

Բ. Իսլամացած հայութիւն

Այս տեսակը բռնի կերպով եւ իր ֆիզիկական գոյութիւնը պահելու հարկադրանքի տակ իսլամացել է 1915 թ.-ից սկսած: Թուրքիայում հրատարակուող «Ռադիկալ» թերթի աշխատակից Եահեդ Գոչօղլուն մի հետաքրքիր տեղեկութիւն է տալիս հայութեան այս տեսակի մասին, ըստ որի՝ «Մէկ բան ստոյգ է. տեղահանութիւնից յետոյ հայ բնակչութեան թիւը մօտաւորապէս 600 հազար է: Յայտնի չէ, թէ մահմեդական ընտանիքների կողմից որդեգրւած հայ երեխաների թիւը ինչ է, բայց ծանօթ է, որ այս թիւն էլ շատ բարձր թիւ է»⁷:

Այս տեսակ հայութիւնը ապրում է աշխարհագրական մեր պայմանական չորս տարածաշրջանների բազմաթիւ առանձին, քրդական եւ թրքական գիւղերում ու գիւղակներում: Սակայն նրանց իսլամացման գործընթացը իրականացւել է ամենատարաբնոյթ պայմաններում, այսպէս՝ Կենտրոնական Անատոլիայի պարագայում՝ դա կատարւել է անմիջականօրէն, բայց սահմանափակ, պատմական Կիլիկիայի պարագայում՝ առաւել դանդաղ տեմպերով՝ 50-ական եւ 60-ականներին, իսկ մեկուսի քրդախառն շրջաններում, այսինքն՝ հիւսիսային Քուրդստանում եւ Արեւմտահայաստանում, մինչեւ 80-ականները երկարող ժամանակահատւածում եւ յաճախ կոպտութեամբ:

⁴ <http://www.haigazian.edu.lb/announce/pressrelease.htm>.

⁵ Գրիգոր Աւագեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԱ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ, 1990, Երեւան, էջ 21:

⁶ Դիտակ, մարտ - ապրիլ 2002, Բէյրութ, էջ 26:

⁷ Նոր Մարմարա, թիւ 16432, 27 յուն. 2003, Ստամբուլ:

Իսլամացւած հայութեան կենցաղին առընչող բազմաբնոյթ վկայութիւններ գոյութիւն ունեն այսօր, սակայն նրանց ընդհանուր թւաքանակի բնորոշման համար, Շնորհք պատրիարքի տւեալներից բացի⁸ գրեթէ այլ տւեալ չկայ մեր տրամադրութեան տակ: Միայն մի յատկանշական ականարկ կայ «Քուրդստանի քըսորեալ խորհրդարանի» փաստաթղթերում, ընդ որում «Մեծ Քուրդստան»-ի Ասորի եւ հայ բնակչութեան թւաքանակի գումարը գնահատում է ընդամուրի շուրջ 10 %-ը:

Նոյն աղբիւրը «Մեծ Քուրդստանի» ընդամուր բնակչութիւնը հաշոււմ է 20-ից 25 միլիոն: Այս հիմամբ ասորի եւ հայ բնակչութեան թւաքանակը պիտի գնահատել շուրջ 2-ից 2.5 միլիոն, ինչը ըստ ամենայնի լուրջ նկատառման է արժանի:

Նման մի համեմատութեան գործակցի կարելի է համդիպել քրդական կազմակերպութիւնների հայ անդամների կոնտեքստում եւս. «... ազդեցիկ «Միլլիէթ» թերթում, Թուրքիայի հարաւ- արեւելեան շրջանների ռազմական արտակարգ դրութեան կառավարիչ Իւնիլ էրքանը յայտարարել էր. «Մեր համակարգիչներում արձանագրել ենք հայկական ծագում ունեցող 800 PKK-ի անդամներ...»⁹:

Աւելացնենք, որ որոշ աղբիւրների համաձայն¹⁰ PKK-ի զինւած անդամների թիւը գնահատում է շուրջ 5500, ինչը համապատասխանում է Բիթլիսի տանկային ստորաբաժանման հրամանատար գեներալ Թագմայի տեսակէտին, որով պնդում էր. «որ PKK-ի ամեն եօթերորդ անդամը հայ է...: PKK-ի այդ անդամները զաւակներն են այն հայերի, որոնք Օսմանական կայսրութեան կոնակից դաշնակաւորեցին Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում...»¹¹:

Իսլամացւած հայութեան քաղաքական ուղղաձոնութիւնը առաւել ճշգրիտ գնահատելու համար՝ արժէ այստեղ մի փոքր կանգ առնել քրդական կազմակերպութիւնների շարքերում՝ ծագումով հայ անդամների հարցի վրայ: Նոյն գեներալ Թագման, մի այլ առիթով, 1995 թ.-ին, եւս շեշտում էր, որ տեղի ունեցած ինչ որ ծանր մարտերի ընթացքում «...քրդեր չկային այնտեղ: Նրանք, ովքեր մեր ստորաբաժանման ուժերի գրոհների արդիւնքում նահանջեցին դէպի լեռները, հայեր էին...»¹²:

Թրքական «Գիւնեշ» օրաթերթը, 6 յունիսի 1989 թ.-ին գրեց, որ

⁸ Ալիք, թիւ 12562, 18 դեկտ. 1980, Թեհրան:

⁹ Dr. Hofmann Tessa, "ARMENIANS IN TURKEY TODAY", October 2002, page 35.

¹⁰ Directorate for Movements of Person, Migration and Consular Affairs Asylum and Migration Division. "Official general report on Turkey", May 2001, page 31.

¹¹ Dr. Hofmann Tessa, ARMENIANS IN TURKEY TODAY, October 2002, page 36.

¹² EUROPIAN COURT OF HUMAN RIGHTS, FORMER SECONDS SECTION, CASE OF TEPE v., TURKEY (Applicatoin no.27244/95), [http:// www.vahitbicak.com/tepetr.htm](http://www.vahitbicak.com/tepetr.htm)

Մուշի ճանապարհներին ապաստանած քուրդ փիշմերզներից մի խումբ դիմել է ԱՄՆ եւ բրիտանական իշխանութիւններին՝ պնդելով, որ իրենք հայկական ծագում ունեն եւ խնդրում են ապաստանի իրաւունք:

PKK-ի պաշտօնաթերթերից մէկում կարդում ենք՝ հայաբնակ Սայլակայա (Ձիբին) պատմական գիւղում 1970 թ.-ին ծնւած հայ երիտասարդ Դուսէյն Սարիչիյէքի մասին, որ զոհուել է Թուրքիայի բանակի միջոցով 1988 թ.-ին¹³:

Իսկ Ձազա Ալեւիական շրջանակներում աշխատող եւ Դերսիմի լեռներում մաքառող TIKKO կազմակերպութեան զոհածների ցանկում հանդիպում ենք երեք հայ երիտասարդների կենսագրականներին¹⁴:

- Նուբար Եալիմ, ծնւած Մարդինում, 1957 թ.-ին, զոհւած Ամստերդամում, 1982 թ.-ին:

- Մանուէլ Դեմիր, ծնւած Կեսարիայի Բունիան քաղաքում, 1963 թ.-ին, զոհւած Ստամբուլում, 1988 թ.-ին:

- Արմենակ Բաքրչիեան, ծնւած Տիգրանակերտում, 1953 թ.-ին, զոհւած Խարբերդում, 1980 թ.-ին:

Յետաքրքիր է իմանալ, որ Մանուէլ Դեմիրի հերոսական տիպարին ու սխրանքներին նւիրած թրքերէնով երգ է յօրինուել, որն առատօրէն հնչում է քրդական շրջանակներից:

Միւս փաստը վերաբերում է PKK-ի նախագահական խորհրդի անդամ օր. Նուրիյէ Գեսպիրի եւ PKK-ի Կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Բեքիր Բաքրչիեանի եւ Մուսա Յաջըյելի հայկական ծագմանը, որը բացայայտուել է «Թուրքիյէ» օրաթերթի միջոցով, 2002թ.-ին¹⁵:

Սոյն վկայութիւնները քրդական շրջաններում շօշափելի թուլ հայութեան բնակութեան փաստից բացի, լաւապէս ապացուցում են նաեւ այդ զանգւածի հակապետական բիրտ կողմնորոշումը, ինչը հայկական քաղաքական ուրոյն գործօնի բացակայութեան պայմաններում, դրսեւորում է քրդական պայքարի ճամբով:

«...Այն գիւղը, որ գնացի, մօտ մէկ ժամ կամ աւելի հեռու էր մեր գիւղից եւ հայկական շատ հին գիւղերից մէկն էր (ակնարկը «Ձիբին» գիւղին է- Կ.Խ.): Դէնց՝ այդ տեղից... պարզւում էր հայերի իրաւունքների ոտնահարումն ու նրանց նկատմամբ խտրութիւնը, որովհետեւ այդ գիւղի եկեղեցին վերածել էին մզկիթի, այն պայմաններում, երբ դեռ հայ եղբայրները ապրում էին այնտեղ: Դայրս հետաքրքիր եւ ընկերական կապեր ունէր հայ եղբայրների հետ, եւ նրանցից շատերի հետ խոր ընկերութիւն էր հաստատել... Այս խնդիրը արծարծում եմ, որովհետեւ ֆաշիստ թուրքերը սնապարծութեամբ ու պոռոտախօսութեամբ ասում էին, որ այլեւս հայ չկայ...»: Ահա այսպէս է արտայայտւում Աբդուլլահ

¹³ <http://www.pkk.org/2002/03>.

¹⁴ <http://babacrdogan.org/partisan>.

¹⁵ *Turkiye*, 11.10.2002.

Օջալանը, թուրք լրագրող ու դոկտ. Եալչին Քիլչիքի վարած մամուլի հարցազրույցի ընթացքում, 90-ականների կեսերում¹⁶:

Այս իրողութեանն ի տես՝ այսօր այլևս տարօրինակ չպիտի թւայ քրդական, ալիեական եւ զազայական մշակութային եւ քաղաքական լայն Media- ում՝ հայերէն երգեր կատարող երգիչների գովազդերի ու Link-երի առկայութիւնը: Երգիչներ, որոնք ըստ իրենց կենսագրականի՝ սւազցի, դիարբաքրցի կամ մշեցիներ են: Նիւֆեր Աքբալը իր «Սարի գելին»- ով, Բեշեր Շահինը իր «Յորուվել»-ով, Դիանա Վեքիլը իր «Դելէ եաման»-ով եւ Արամ Տիգրանը իր «Մեր Լեւինական սիրուն քաղաք»- ով, ու «Առաքել Մուշեղ»-ով, իրականում հայութեան լինելութեան ծայրն են հնչեցնում:

Գ. «Պաշտօնական» հայութիւն

Այս տեսակը Չայ առաքելական, Կաթողիկէ կամ Աւետարանական եկեղեցիներին կապուող համայնքների տեսքով տակաւին գոյատեւում է անատոլական զանազան նահանգներում եւ աւաններում:

«Թուրքիոյ հայոց համայնքային օրացոյց»-ը, 1991 թ.-ին, ամբողջական մի համայնապատկեր է ներկայացրել Թուրքիայի հայութեան ազգային կառոյցների վերաբերեալ¹⁷: Դրա բաժնում կարողւմ ենք. «Կեսարիոյ Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին կապած Անգարայի, Ամասիոյ, Գաստամոնուի, Կիւմիշհաճըքէոյի, Եոզկատի, Պողազլեանի, Աւազի, Թոքատի եւ Կենտրոնական Անատոլիոյ բոլոր համայնքները»:

Տիգրանակերտի Ա. Կիրակոս եկեղեցիին կապած են Մալաթիոյ, Էլազիգի, Բիթլիսի, Ասսունի եւ այլ հարաւ արեւելեան Անատոլիոյ հայ համայնքները:

Իսկենդերունի Ա. Քառասուն Սանկունք եկեղեցիին կապած են Ատրեամանի, Սերսինի եւ այլ հարաւ արեւմտեան Անատոլիոյ հայ համայնքները (ընդգծումները մերն են- Կ. Խ.)»:

Եւ 1998 թ.-ի Թուրքիոյ հայոց պատրիարքարանի դիւանի զեկուցման մէջ լայն բացատրութիւն է տրւել նորընտիր պատրիարքի գահակալութեան հանդիսութեան վերաբերեալ: Ձեկոյցի 4-րդ կէտի համաձայն՝ «150 հոգանոց պրոտոկոլի ցանկ»-ում ի շարս այլոց նկատի էր առնւել. «Անգարայի, Կեսարիոյ, Ամասիոյ, Գաստամոնուի, Կիւմիշհաճըգիւղի, Եոզկատի, Պողազլեանի, Աւազի, Թոքաթի, Դիարբաքրի, Ատրեամանի, Սերսինի հայ համայնքներու ներկայացուցիչները, ոռոնք լատկապէս գահակալութեան մասնակցելու համար Ստամբուլ են հոռաւիտել (ընդգծումները մերն են -Կ.Խ.)»¹⁸: Այսպէս կարելի է եզրակացնել, որ Անատոլիայի 17 քաղաքներում

¹⁶ Դոկտ. Եալչին Քիլչիք, Վերածննդեան պատմութիւն, Աբդուլլահ Օջալանի մտքերն ու յուշերը (պարսկերէնով), 1999, Թեհրան, էջ 48 եւ 49:

¹⁷ Արմենիա, յունիս 1991, Սիդնի:

¹⁸ Ժամանակ, 11 նոյեմ. 1998, Ստամբուլ:

պաշտոնապես գոյութիւն ունեն հայկական համայնքներ¹⁹:

Հակառակ պատրիարքարանի այս յայտարարութեան՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարութիւնը միմիայն հինգ համայնքին է պաշտոնապես արտօնել ընտրական իրաւունք՝ պատրիարքարանի օրէնսդիր կամ գործադիր մարմինների ընտրութիւններում (Կեսարիա, Տիգրանակերտ, Իսքենդերուն, Քըրքէսան եւ Վազըֆ գիւղ):

Այս հարցը, որպէս համայնքային դժարութիւն, ի շարս այլոց, հերթական անգամ, արծարծել է 2000 թ.-ի Մեսրոպ Պատրիարք Մութաֆեանի եւ Թուրքիայի նախկին կրօնի տեսուչ Լիւթֆի Տողանի շուրջ մէկ ժամանոց հեռուստազրոյցում:

Պիտի ասել, որ «պաշտօնական» հայութեան թաքսանակի մասին դարձեալ գոյութիւն ունի տեղեկութիւնների խիստ պակաս:

1982 թ.-ին տւած մի հարցազրոյցի ընթացքում Շնորիք պատրիարքը, Անատոլիայի այս տեսակի հայութեան վիճակը բացատրելով, նրա թաքսանակը գնահատել է 10000-ից 20000: Թւում է, թէ այսօր այդ թիւը խոշոր չափերով նւագել է, պարբերական արտահոսքի պատճառով:

Ամբողջական թաքսանակը

Տիպաբանական բնորոշմամբ հանդերձ՝ դիւրին չէ Անատոլիայի հայ բնակիչների թաքսանակի մասին վերջնական տեսակետ յայտնել: Հետեւաբար՝ անորոշութեան եւ անճշգրտութեան համամատական բարձր մի ցուցանիշ նկատի ունենալով՝ ահաւասիկ մեքերում ենք մի քանի վկայութիւններ. «Ներկայում շուրջ երկու միլիոն է հաշւում այն հայերի թիւը Թուրքիայում, որոնք իսլամ են ընդունել անցեալում, գոյատեւել են ֆիզիկապէս եւ աճել են քանակութեամբ: Նրանք չեն թրջացել: Շատերը գիտեն իրենց հայկականութեան վերաբերեալ, սակայն վախենում են խօսել այդ մասին: Այդ երկու միլիոն մարդիկ հայ են համարում...»²⁰:

Ըստ երեւոյթին, Արմէն Աելիքեանի վերոյիշեալ դիտողութեան հիման վրայ՝ «Հայաստան-Ափիւղ» կայքէջում Թուրքիայի հայ բնակչութեան թիւը սրբագրւել է 2.080.000-ի:

«Գեօթ» համալսարանի գիտաշխատող Ալիէ-Ալիս Ալթի համոզմամբ՝ «...Մինչ երեք միլիոն թրջացած հայեր կան, որոնք փորձում են իմանալ իրենց ծագման մասին, տասնամեակների լռութիւնից յետոյ...»²¹:

Իսկ մի շատ հետաքրքրական տւեալի ենք հանդիպում՝ «Planet of Diaspora» պարբերաթերթում, ուր Թուրքիայի հայութեան ամբողջական

¹⁹ Նոր Մարմարա, 5 փետր., 2000, Ստամբուլ:

²⁰ http://www.armeniadiaspora.com/population/note_turkey_pop.html, Armen Melikian, Armenian Watch Monitors Human Rights Violations Against Armenian Worldwide.

²¹ Դիտակ, մարտ - ապրիլ 2002, Բէյրութ, էջ 26:

թւաքանակը ներկայացնում է 4.500.000²²:

Վերջաբանի փոխարեն

Մէկից մինչեւ չորս ու կէս միլիոն բնակչութեան մասին եմ վկայում նշած փաստերն ու տւեալները: Բնակչութիւն, որ նկարագրային առումով այլակերպւած լինելով հանդերձ՝ ծագումով հայ է, որ պատմական յիշողութեամբ ատակ է օրգանապէս վերամիաւորելու իր հայկական ակունքներին, համարկելու հայ ազգին:

Անատոլիայի հայութեան օրակարգը հրամայական նկատառում է դառնում այսօր: Այդ հսկայական ներուժը կարող է կամ ընթանալ սոսկ տարերային զարտուղիներով, շահագործել այլեայլ համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքական ուժերի կողմից եւ ի վերջոյ մարել եւ կամ վերածել ազգային գիտակցական շարժման եւ վերազարթօնքի:

Երկընտրանքի լուծողը, ի հարկէ, պիտի լինի ոչ ոք բացի հայութիւնից:

Թող ուսումնասիրութեան այս նախնական փորձը իր համեստ ազդեցութեամբ խթանի մեր միլիոնաւոր հայ եղբայրների եւ քոյրերի ազգային դիմագծի վերականգնման եւ ինքնահաստատման գործին:

²² <http://www.itap.am/economics/migr/hayga-e95.htm>, «Planet of Diaspora», #25, 1999.